

УЧАСТЬ ДВОРЯНСТВА У КОМІТАТСЬКОМУ ПРАВОСУДДІ ПРОТЯГОМ XVI – XVIII СТОЛІТТЯ

Зубанич Л.Л. (Ужгород)

В науковій роботі вивчаємо стан та розвиток правосуддя у контексті адміністративного устрою північно-східної частини Угорського королівства (територія сучасного Закарпаття – комітати Унг, Берг, Угоча, Мароморош) в добу пізнього середньовіччя.

Ключові слова: Угорщина, комітати, правосуддя, земський суд, маєток.

Спустошення монгольської навали в цілому не зруйнували адміністративну систему країни. Багато королівських замків було знищено, але самі жупи (комітати) залишились незмінними. Одним з небагатьох виключень була Боржавська жупа, яка перестала існувати, на її землях виникла нова одиниця – Березький комітат. Із кінця XIII ст. королівська жупа поступово перетворюється у дворянський комітат, який бере на себе деякі функції королівської влади. Комітат на місцях почав виконувати законодавчу, виконавчу та судову функції. Щоб забезпечити судочинство, у комітатській ієрархії створюються нові посади – суддів-справників, на які висувуються представники знаті. Комітатський суд (*sedes iudiciaria*) був середньою ланкою, до компетенції якої відносились всі тяжкі злочини (крадіжки, пограбування, вбивства), а також підсудні панського столу (*sedes dominalis*) могли подавати до неї апеляцію. Комітатський суд пізнього середньовіччя був єдиним органом комітату, який в мирний час працював постійно, без перешкод.

Історичне краєзнавство, питання пов'язані з функціонуванням комітатів Угорщини в новий час є актуальними проблемами з точки соціально-економічного і суспільно-політичного аспектів. Метою наукового дослідження є аналіз правосуддя у комітатах Унг, Берг, Угоча та Мароморош протягом 16-18 ст.

Своєрідною проблемою щодо вивчення даної теми є мовний бар'єр – більшість документів, які зберігаються в архівах, написані латинською, угорською та німецькою мовами, також більшість наукових праць, пов'язаних з регіоном, написано угорською мовою.

Питання розвитку судової системи комітатів, використання законодавчої бази Угорського королівства має достатньо велику архівну базу. Заслужують на увагу праці науковців-архівістів Державного архіву Закарпатської області [5], Архіву Соболч-Сотмар-Березької області [7] та Гойду-Бігорської області [19; 27] Угорщини, також важливо відзначити праці історика-архівіста Ю.Чотарі [9; 11]. Особливої уваги заслуговує і російська школа з лімології – монографічні праці Імре Гайнік [16] та Гейзи Палфі [25].

За часів правління королів династії Арпадів, правосудочинство покладалося на комітати (жупи), керівники яких (ішпани) здійснювали правосуддя від імені правителя. Звісно, і тут мали місце винятки, як про це свідчить грамота про привілеї, надана королем Бейлою IV-им мешканцям міста Лумпрехтсаса, за яким король звільняє їх з-під впливу ішпана: *"Поверх цього суду наших намісників не належить розглядати жодні справи, за винятком трьох — кровопролиття, крадіжки та вбивства — в інших справах вони мають дослухатися до рішення очільника поселення. Та й третина штрафів за трьома справами належить судді села"* [29, с. 64]. Ці привілеї правитель в подальшому ще більше розширив, тож окремі поміщики, міста та комітати отримали ще й право здійснення смертних вироків (*jus gladius*) [22, с. 325].

Із формуванням дворянського комітату змінилися і рамки правосуддя. Земські суди (*sedes dominalis*), як найнижчий щабель суддівської ієрархії в Угорщині, виконували роль провідної складової правосуддя аж до квітня 1848-го року. Взнявши на себе суддівство, землеволодільники поряд із підтриманням своєї економічної ролі, також брали участь у підтриманні громадського порядку. Попри те, що привілея утримання земського суду — кульмінація їх функціонування припадає у XVI-XVII ст. — тягнула за собою значні витрати, також означала ще й значні прибутки для наділеного правом правосуддя поміщика. За своїм характером справи, що розглядалися земським судом, можна розділити на наступні групи: панщина, карні справи, приватні справи та цивільні позови.

У період формування дворянського суспільства біля ішпана та віце-ішпана з'явилися обрані дрібними дворянами судді, справники. Стосовно комітату Берг, перша згадка про них датується 1299-им роком, коли коли Гергель, ішпан комітату (він же управлячий мукачівського домену від імені галицького князя Льва Даниловича) разом із чотирма справниками (*"Gregorius comes de Bereg et quator iudices*

eiusdem provinciae") здійснювали правосуддя у Бергсасі, в день Св. Дердя [22, с.315].

Звісно, не всі були підсудними комітатським судам. Таким винятком були мукачівський королівський маєток (комітат Берг) [22], невицько-ужгородський маєток родини Другетів (комітат Унг) [6, с. 4-20; 12, с. 57-64; 18, с. 50-56], маєтки родини Перені у Королеві та Виноградіві (комітат Угоча) [26, с. 26-76], хустський королівський маєток [20, с. 9-12], а також королівські міста Хуст, Вишково [8, с. 28-30], Довге Поле, Тячів та Сігет (комітат Мароморош).

Починаючи з XVI ст. поміщики дедалі в більшій мірі розглядали правосуддя як джерело збагачення, отримання прибутку. Розбудова системи штрафів, перетворення штрафів у джерело постійного отримання прибутку пов'язано із все зростаючим гнітом кріпацтва, що особливо проявилось після розгрому повстання під проводом Довжі та початком нагромадження капіталу з боку поміщиків [13, с. 5-8].

До найважчих злочинів належало чаклування (відьомство), лихослів'я, "викликання духів", переривання вагітності та розпуста.

У Державному архіві Закарпатської області є багато матеріалів, у яких відображено судові процеси над відьмами та чаклунами. Найціннішими є записи угочанського феїшпанського фонду, частина яких використана у роботі Андраша Комаромі [10, с. 8; 23], в якій він аналізує судові процеси, що проводилися над відьмами в середньовічній Угорщині. Більшість з них відбувалася за однією й тією ж схемою: розслідування починалося переважно після першого доносу з боку населення. За наказом піджулана комітату на місце "злочину" виїжджали компетентний в справі суддя та присяжні. Більшість протоколів починається із детального переліку осіб, що брали участь у розслідуванні.

Перечитуючи судові матеріали Угочанського комітату, зокрема, свідчення, що проводилися в с. Тісоуйлок (Вилок), ми знаходимо багато даних, які скрупульозно відображають внутрішній світ та економічні стосунки різних прошарків населення. Свідчення дуже відрізняються одне від одного, тому що подеколи вислуховували одразу двадцятьох чи більше свідків [1, арк. 21].

У часи раннього середньовіччя, щоб визначити причетність тої чи іншої людини до чаклування, покладалися на божий суд. Розповіді про такі випадки залишила нам історія у вародівському Реєстрі [28]. Особи, звинувачені у ворожінні, підлягали двом видам випробувань. Зв'язану людину кидали в річку чи водойму. Якщо вона спливала на поверхню, то її звинувачували у злочині, а якщо йшла на дно – виправдовували. Та часто траплялося так, що поки невинного витягнуть з води, він вже не подавав ознак життя. Тому пізніше вирішили на початку

такого випробування зв'язувати звинуваченого мотузкою, другий кінець якої тримали два сильні чоловіки.

Інший вид випробувань здійснювався розпеченим залізом. Його треба було пронести на певну відстань в голих руках. Через кілька днів перевіряли рани: якщо вони загоювалися – людину оголошували невинною, а коли починали гноїтися – то вона вважалася винною.

Найперші згадки про це, у нашому краї датовані у XV столітті, коли в 1435 році у Березькому та Соболчському комітатах проводилися судові процеси, на яких звинувачили у чаклунстві багатьох жінок. Серед нещасних були: жінка Орбана (у документах "*incaniaigix*" (чаклунка), сина Бенча, мешканка с. Бейгань; Агнеш, яку називали Сліпою ("*incantatrix seu fitionissa*" чаклунка та ворожка), мешканка села Батрадь, піддана Ласла Ловньої. Привели сюди і дружину Томаша, піддану Ласла Паловці, що проживала в Чомонині. Її називали "*incantatrix seu fitonissa vulgo Nezew*" (чаклунка, ворожка та знахарка) [15, с. 12].

Комітати досить активно виступали проти відьом та чаклунства. Про це свідчить Ужанський статут [14, с. 35-37] від 1637 року. В ньому перераховуються ті гріхи, проти яких потрібно боротися місцевій владі: "*Під назвою злочинців кожна людина повинна розуміти паліїв, злодіїв, тих, що скуповують крадене майно, розбійників, котрі тиняються полями й лісами, грабіжників, п'яниць, відьом, вбивць та інших осіб, що живуть у смертному гріху*".

Церква підтримувала переслідувачів, особливо реформатські проповідники, які говорили, що усі хвороби та біди – це гнів Господній, що він посилає на голови людей. Однією з найголовніших причин, що його викликають, є непослух. Дебреценський проповідник Дьєрдь Комаромі Чіпкейш казав: "*Зачерствіння, життя в гріху, недотримання Божих заповідей, пихатість та жадібність - це все є поклоніння ідолам*". Причиною, що викликає гнів Господній - є і "*дружба з нечистим*" – тобто відьомство та чаклунство. Адже сатана спокушає віруючий народ і через відьом та чаклунів може впливати на людей та причиняти їм зло [21, с. 20].

У нашому краї теж траплялися судочинства над відьмами. Так, наприклад, 3 серпня 1679 року, на прохання княгині Жофії Баторі, дворянський суд (стіл) Мукачівської домінії розглянув справи Катерини Телекіне-Солої та Ержебет Сейкей-Варги. Суд виніс наступне рішення: "*За численні сатанинські та протибожжі діяння, у першу чергу для видання спільників у нечистих справах, спочатку катувати, а потім, за прийнятим законом - спалити на вогнищі*" [24, с. 176].

Наступний судовий процес відбувся в Ужанському комітаті у с. Середнє, 20 листопада 1687 року у присутності всіх поміщиків комітата

ту та судді Імре Горості. Збережений до наших днів протокол містить вирок, згідно якого підсудну Яношне Кіш належало стратити на вогнищі, але ще до цього піддати її катуванням, аби видала своїх спілників. Дуже цікавим є наступний текст: „*перед судом ні в чому не зізналася, тому в чаклунстві її звинувачувати не можна, поки сама не скаже, що є відьмою*” [24, с. 274].

Якщо хтось зіткнувся із владою, то таку людину легко могли звинуватити в чаклунстві. Такий випадок трапився із Аготою Товт, родом з Фекетеордова (с. Чорнотисово). Жінка не стерпіла нахабства сільської старости, і коли в її хлів загнули биків надзупана, вона почала лементувати: “*Це твоя справа, пане старосто, та Андраша Бодора, бо він є твоїм родичем, й через це ти не женеш скотину до його хліва, а у мій*” [1, арк. 30].

Через кілька днів після цього випадку малолітній син Андраша Бодора захворів і помер, а батько почав підозрювати Аготу в чаклунстві.

Іншим разом Бодор наказав, щоб син Аготи приніс сіна для коня “*гостя*” (іноземного солдата), але той не підкорився, за що його було побито німецьким воякою та одним із сельчан. Мати хлопця пригрозила старості і невдовзі після цього померла його донька. Наступним кроком було те, що староста наказав відібрати десять свиней у жінки, після чого його худоба поздохала.

Староста звинуватив жінку в тому, що вона є відьмою. Справу розслідували суддя Ференц Хертнекі та присяжний Андраш Футамот. Були записані показання Пала Батізі, Андраша Бодора, Ференца Нодя, Яноша Палфі, Іштвана Хоппа, Дьєрдя Паладі та інших свідків. Деякі з них, наприклад, Андраш Бодор завзято свідчили проти Аготи, адже, як він думав, саме вона зурочила його дружину Ганну Бодор, яка тоді ще була нареченою. До цього всього на Аготу ще й звели наклеп, що вона багатьох людей зурочувала “паленим” вином.

Багато людей постраждало за вільнодумство. В 1689 році надзупан Угочанського комітату звинуватив Ганну Серенсі в тому, що вона говорила проти Бога зле, та “*Божі слова ... заповіді з книги Господньої – Святої Біблії тлумачила по-іншому, і цим грішила проти Бога*” [1, арк. 3]. Хоч вину жінки й не довели, все ж їй було відрізано язика, а потім страчено на повільному вогні в страшних муках.

Наступний судовий матеріал містить текст захисту підсудного. Дворянський суд проводився 17 жовтня 1712 року в Мукачеві. На жаль, документ погано зберігся, і знаходиться в такому стані, що імені звинуваченого прочитати неможливо. В тексті наводиться багато статей із тодішнього законодавства, вислови із Біблії. Це говорить про те, що людина, якій належала промова, була або дуже освіченою, або мала добро-

го радника, який її підготував. Незважаючи на те, що звинувачений: “*до самої смерті не визнав своєї вини*”, суд виніс наступне рішення: “*спалити на вогнищі*” [2, арк. 8].

Особу, над якою чинилося судочинство, спочатку звинували в чаклунстві, а потім кинули до в'язниці. Цей процес дуже нагадує справу, яка мала місце в с. Середньому 1687 року, і завершилася так само: підсудного піддали жорстоким катуванням і на основі зізнання, добутого таким чином, стратили на вогнищі.

22 серпня 1732 року винуватцем у справі, що розслідувалася мукачівським судом в Сент-мікловші (с. Чинадієво), була жителька с. Берегуйфолу Жофія Робіні. Протокол займає 10 аркушів латинською мовою. На зворотній стороні документа виведено наступну фразу: “*Берегуйфолушську відьму Жофію Робіні, в році 1732-му мукачівський суд засудив до страти на вогнищі живцем*” [3, арк. 6].

Останній великий судовий процес в Угорщині стався в Сегеді у 1728 році, на якому звинувачено в чаклунстві 18 осіб. Під час розслідування у в'язниці померло двоє, 12 чоловік було спалено живцем, а одній жінці було пом'якшено покарання: на вогнище потрапило тільки її тіло, без голови. Протоколи процесу містять зізнання ватажка чаклунів Данієла Ровжі та його спілників, які було добуто шляхом неймовірно жорстоких катувань. Вони зізнаються в своєму відреченні від Бога, у союзі з нечистим та в розпусних діяннях [17, с. 16].

Зважаючи на багато смертних вироків, подекуди зовсім безпідставних та несправедливих, король Карл III від 27 серпня 1728 року видав указ, щоб записи кожного судового процесу, що чинилися на основі звинувачення у чаклунстві, ще до винесення вироку відсилювалися на перегляд королівській канцелярії.

Саме в цей час прогресивна інтелігенція створила рух проти відьомських судових процесів. Перший крок в цьому напрямку зробила королева Марія-Терезія. У 1756 році вона видала указ про те, що подібні справи потрібно розглядати дуже уважно та обережно, а про вирок суду слід повідомляти намісницьку раду.

Цим роком датовані і наступні документи, що охоплюють період від 15 червня до 20 грудня 1756 року. Наприклад, граф Пал Балашша від імені Намісницької ради звертається до судових органів королівства і ознайомлює їх представників із новими правилами щодо впровадження відьомських процесів. Один з таких документів адресовано і Березькому комітату. Він був виданий 15 липня 1768 року, а проголошений 17 серпня на Зборах комітату в Берегові [4, арк. 11].

Отже, за новим указом королеви, що вийшов у світ в 1768 році, суд тільки тоді мав право звинувачувати людину в чаклунстві, якщо володів достовірними доказами, і за умов, коли

наявною була підозра у скоєнні іншого злочину даною особою. За характером це відповідало забороні подібних процесів і вони поволі почали зникати з судових справ комітатів.

Подальші розвідки планую здійснювати у контексті вивчення правосуддя протягом XVIII–початку XIX століть.

1. Державний архів Закарпатської області. – Фонд 674: Наджупан Угочанської жупи. – Оп. 6. – Од.зб. 128. – арк. 21., 30.
2. Державний архів Закарпатської області. – Фонд 10: Наджупан Березької жупи. – Оп. 1. – Од.зб.399. – арк. 8.
3. Державний архів Закарпатської області. – Фонд 10: Наджупан Березької жупи. – Оп. 1. – Од.зб.535. – арк. 6.
4. Державний архів Закарпатської області. – Фонд 10: Наджупан Березької жупи. – Оп. 1. – Од.зб.833. – арк. 11.
5. Перелік фондів Державного архіву Закарпатської області./ Ужгород - Сату Маре: Державний архів Закарпатської області. Повітовий музей Сату Маре-Румунія, 2004. – 186 с.
6. Adalékok az ungvári vár és tartománya, és Ungvár város történetéhez. Irta Dr. Hodinka Antal. – Ungvár: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 1999. – 106 old.
7. Balogh István. Szabolcs vármegye levéltára (1550–1767) // Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv XIV. Szerk.: Galambos Sándor, Kujbusné Mecsei Éva. – Nyíregyháza, 2000. – 207-242. old.
8. Czébely Lajos. Visk története. – Ungvár: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 2002. – 306 old.
9. Csatári György. Ugocsa vármegye II. Rákóczi Ferenc államában 1703–1711. PoliPrint–II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola. – Ungvár-Beregszász, 2008. – 279 old.
10. Csatáry György. Komáromy András – az országos levéltárnok. – Ungvár: KMKSZ, 2008. – 138 old.
11. Csatáry György. Levéltári kalászatok. – Ungvár–Budapest: Intermix Kiadó, 1993. – 215 old.
12. Dr. Mauks Ernő. Ungi élet a magyar középkorban. // Ung megye. Honismereti írások Ung megyéről 1944-ig. (összeállította és szerkesztette S. Benedek András). – Beregszász-Budapest: Mandátum kiadó – Hatodik Síp Alapítvány, 1998. – 57-64. old.
13. Eckhardt Ferenc. A földesúri büntetőbíráskodás a XVI-XVII. században.– Budapest: Akadémiai Nyomda, 1954. – 224 old.
14. Fazekas István, Székely Sz. Magdolna. Igézet ne fogja... – Budapest: Magvető Kiadó, 1990. – 296 old.
15. Fehértói Katalin. Boszorkányok, varázslók, jósok a 15. században. // História. – 1993. – 4. – 10-13. old.
16. Hajnik Imre. A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyesházi királyok alatt. – MTA: Budapest, 1899. – 454 old.
17. Herner János. Rontás és igézés (Politikai boszorkányperek Erdélyben 1668–1688). – Interart Stúdió: Budapest, 1988. – 131 old.
18. Hodinka Antal. Ung megye //Ung megye. Honismereti írások Ung megyéről 1944-ig. (összeállította és szerkesztette S. Benedek András). – Beregszász-Budapest: Mandátum kiadó – Hatodik Síp Alapítvány, 1998. 50-56. old.
19. Ifj. Barta János. A nemesi vármegye 1526–1790 között // Vármegyék és szabad kerületek I-II. Szerk.: Radics Kálmán. – Debrecen: Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei, 2001. – 51-62. old.
20. Igyártó Gyöngyi. A máramarosi koronavárosok. – Ungvár-Budapest: Intermix Kiadó, 2005. – 79 old.
21. Kristóf Ildikó. Büjjös bájosok bűne // Rubicon. –1990. –2.– 18-20. old.
22. Lehoczky Tivadar. Beregvármegye monographiája. – Ungvár, 1881. – I. kötet. – 325 old.
23. Magyarországi boszorkányperek oklevéltára. Szerk. Komáromy Andor. –Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1910. – 783 old.
24. Magyarországi boszorkányperek 1529–1768 (közreadja Schramm Ferenc). – Budapest: Akadémia Kiadó, 1982. – III. k. – 398 old.
25. Pálffy Géza. Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI-XVII. században. – Győr: Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltár, 1995. – 293 old.
26. Szabó István. Ugocsa megye. – Budapest–Ungvár: Hatodik Síp Alapítvány – Új Mandátum Könyvkiadó, 1994. – 271 old.
27. Tringli István. Megyék a középkori Magyarországon. A nemesi vármegye 1526–1790 között // Vármegyék és szabad kerületek I-II. Szerk.: Radics Kálmán. – Debrecen: Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei, 2001. – 15-50. old.
28. A váradi regestrum. Irta Kandra Kabos. – Budapest: HistóriaAntik Kiadó, 2012. – 519 old.
29. Zubánics László. Tájba írt történelem. – Ungvár–Budapest: Intermix Kiadó, 2011, – 115 old.
30. Zubánics László, Vargáné Katona Mária. Boszorkányok pedig nincsenek?! – Budapest–Ungvár: Intermix Kiadó, 2007. – 88 old.

РЕЗЮМЕ УЧАСТИЕ ДВОРЯНСТВА В КОМИТАТСКОМ ПРАВОСУДИИ В XVI – XVIII СТОЛЕТИЯХ

Зубанич Л. Л. (Ужгород)

В научной работе изучаем состояние и развитие правосудия в контексте административного устройства северо-восточной части Венгерского королевства (территория современного Закарпаття – комитатов Унг, Берег, Угоча, Мароморош) за период позднего средневековья.

Ключевые слова: Венгрия, комитаты, правосудие, земский суд, владение.

SUMMARY THE PARTICIPATION NOBLES IN THE COUNTY'S ADMINISTRATION OF JUSTICE IN THE XVI – XVIII CENTURIES

L. Zubanych (Uzhhorod)

In scientific work and analyze the evolution justice in the context of the administrative structure of the north-eastern part of the Hungarian kingdom (the territory modern Transcarpathia – comitates Ung, Bereg, Uhocha, Marommarosh) in the medieval and modern times.

Key words: Hungary, country, justice, nobility court, possession.

УДК 613.81(477)

РУХ ТВЕРЕЗОСТІ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ В СЕРЕДИНІ XIX – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XX СТОЛІТТЯ

Стасів Я.В. (Львів)

Розглянуто основні етапи руху тверезості в Галичині від середини XIX – у першій третині XX ст. як реакцію представників української інтелігенції на цілеспрямовану алкоголізацію українського населення панівними державами. Проаналізовано три стадії тверезницького руху, а також еволюцію форм та методів боротьби за здоровий спосіб життя.

Ключові слова: рух тверезості, братства тверезості, тверезість, греко-католицьке духовенство, корчма, алкогольні напої.

За останніх 200 років закономірним наслідком широкої доступності та вживання алкоголю в Україні стало масове пияцтво (або алкоголізм). З кожним роком зростає рівень смертності та зменшується коефіцієнт народжуваності; неможливо підрахувати генетичні втрати та ступінь фізичної, духовної та інтелектуальної деградації народу. Відтак, потреба ведення культури здоров'я та тверезого способу життя суспільства – єдино правильного стану організму – продовжує бути актуальною впродовж тривалого періоду історії українського народу.

Діяльність руху тверезості як наукова проблема вивчена недостатньо. На даний час єдиною узагальнюючою працею є монографія Б.Савчука[9]. Організаційний аспект діяльності тверезницького руху під патронатом духовенства Греко-католицької церкви відображений у працях М.Кузик [4] та І.Рудянин [7]. Дослідження Л.Сливки розкриває здорові підходи у вихованні молоді товариствами тверезості у Східній Галичині в 1919–1939 рр. [8].

У працях В.Лаби, на основі документального матеріалу проілюстровано процес боротьби за тверезість шляхом організації бойкотів кор-

чем і шинків товариствами тверезості та духівництвом[5;6]. Важливе місце займають праці В.Садового, який на основі багатого документального матеріалу дослідив тверезі звичаї в Галичині починаючи ще від XV ст. [12;13]. Базою джерел дослідження слугують архівні документи з фондів 146 (Галицьке намісництво) Центрального державного історичного архіву м.Львова[1], а також часопис «Відродження» однойменного товариства[2].

Метою статті є висвітлення руху тверезості в Галичині в 1840-х – 1939 рр., а також характеристика головних аспектів його діяльності.

У XVII – поч. XX ст. алкоголізація українського населення євреями-орендарями і поміщиками здійснювалася завдяки володінню ними правом пропінації (або «примус пропінаційний» – право безподаткового виготовлення та продажу алкоголю на своїй території). Глибина проблеми була усвідомлена інтелігенцією з середовища греко-католицького духовенства, яке відстоювало активну позицію як у політичному, так і в духовному житті тогочасного суспільства.

Перша хвиля тверезницького руху ознаменована створенням товариств тверезості в